

Antropologiczne ujęcie polskojęzycznej memuarystyki XVII wieku: na pograniczu kultur

Світлана Сухарєва. Антропологічний підхід до польськомовної мемуаристики XVII століття: на пограниччі культур. У публікації розглянуто антропологічні мотиви польськомовної мемуарної прози XVII століття на прикладі творчості польських та українських письменників. Звернено особливу увагу на щоденники Яна Хризостома Паска, Миколая Ємеловського, Шимона Окольського, Йоахима Єрлича, Станіслава Решки, Каспера Вільковського. Простежено антропологічні елементи діаріїв, міщанських та козацьких хронік, автобіографічних спогадів, військових щоденників, подорожніх записок тощо. Доведено, що антропологічна тематика стала основним імперативом розвитку цього жанру письменства в межах суспільно-літературного інтертексту та документалістики. Автори барокових польськомовних спогадів, нотаток та щоденників створили вдалий художній план реальних історичних подій, внесли значну долю суб'єктивізму в побутовий матеріал, надали приватним записам статусу загальнодержавного здобутку, що підносить цей різновид документальної прози до статусу літературних джерел давнини.

Ключові слова: мемуаристика, антропологічні мотиви, інтертекст, пограниччя культур, документалістика, діарій, раптулярій.

Antropologia jako nauka pomocnicza w literaturze każdego kraju odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu wizerunku artystycznego dzieł. Możemy to powiedzieć m.in. o memuarystyce XVII wieku, która stała na pograniczu historyczno-literackim i wyróżniała się słabym stopniem fikcyjności ze względu na szczególne cechy gatunkowe.

Antropologiczny i historyczny wymiar polskojęzycznej memuarystyki XVII wieku z uwzględnieniem jej charakteru dokumentacyjnego określili Andrzej Cieński [4], Alojzy Sajkowski [11; 12], Marian Kaczmarek [9] i in. Ukraiński (roksolański) aspekt szeroko ogarnęli w swoich badaniach Władysław Serczyk [13] i Piotr Borek [2]. Ponadto, wartość literacką diariuszy i wspomnień podkreślały polskie badaczki Hanna Dziechcińska [5], Jadwiga Rytel [10] i Regina Lubas-Bartoszyńska [8]. W szczególności, Jadwiga Rytel w pracy „Pamiętniki Paska” na tle pamiętnikarstwa staropolskiego» określiła kryteria literackie prozy, w tym tak zwanych «gatunków granicznych». Ona

wyróżniła środki stylistyczne, obrazowość narracji i ambiwaletność emocjonalną. Ze swojej strony, Hanna Dziechcińska zaznaczyła, że elementy literackie memuarystyki to obecność w dziele bohatera lirycznego, wątki fabularne i opowieść w imieniu narratora.

U podstaw wariantowości polskojęzycznego pamiętnikarstwa XVII w. położono trzy formy pierwotne: raptulariusz prywatny, ścisłą autobiografię oraz dowolny w planie kompozycyjnym i wyborze faktografii dziennik ikonicznych lub tematycznie atrakcyjnych wydarzeń życiowych. Natomiast diariusze, które były nie mniej ważne w rozwoju polskojęzycznego pamiętnikarstwa barokowego, miały dokumentować te fragmenty życia, które autor obserwował. Najbardziej rozpowszechnionymi tematami były wyprawy wojskowe i podróże do dalekich krajów. Człowiek w drodze czy w walce – oto ich wątek antropologiczny.

Potrzeba informacji stała się głównym czynnikiem powstania polskojęzycznej prozy pamiętnikarskiej, więc jeszcze jednym jej źródłem były listy. Na podstawie podróży Mikołaja Radziwiłła Sierotki do Ziemi Świętej pod koniec XVI w. została napisana «Peregrynacja do Ziemi Świętej», którą w 1601 r. Tomasz Treter przełożył na łacinę i nadał jej formy korespondencji, co znacznie zbliżyło ten utwór z literaturą piękną. Od razu po łacińskim pojawiły się niemieckie i rosyjskie tłumaczenia dzieła. Ponadto, wzorcami peregrynacji pamiętnikarskich stały się utwory Stanisława Reszki, Macieja Rywockiego, «Diariusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej i portugalskiej» anonimowego autora itp. Kształt epistolariusza miał «Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków» Jana Piotrkowskiego wydany na pograniczu wieków, który w okresie barokowym był nie mniej popularny, niż dzieło Radziwiłła Sierotki.

Militarny typ pamiętnikarstwa XVII w. pisanego w języku polskim w kręgu historyków był nazywany «dimitriadą» i powstał podczas wojny polsko-moskiewskiej, gdy wojsko koronne wsparło Dymitra Samozwańca w jego próbach zdobycia Kremla. Swoje wspomnienia na ten temat w 1620 r. pozostawił hetman Stanisław Żółkiewski. W kronice wojennej «Początek i progres wojny moskiewskiej» on ujawnił nie tylko autorską skromność, ale też ostry charakter dowódcy wojskowego, któremu zależało na wybudowaniu «obywatelskiej koncepcji bohaterstwa» [6, s. 86].

Nieco inny wymiar «dimitriady» jako walki społecznej przedstawiały husarskie notatki Samuela Maskiewicza (1632 r.), który z

szacunkiem opisał hetmana Żółkiewskiego nie ominając jego ostrego zachowania, jednak też nie osądzając go. Były to wspomnienia zwykłego żołnierza, który interesuje się wszystkim: rosyjskimi obyczajami ludowymi, tradycjami religijnymi, codzienną rutyną itp.

Ówczesne dzienniki militarne nie mieściły się w powszechnie znanych konstrukcjach pamiętnikarskich, ponieważ tylko opisom działań wojskowych towarzyszyły tradycyjne data i miejscowość, inne zaś części dzieł były wypełnione opowieściami krajoznawczymi, emocjonalnymi refleksjami, stylistycznymi środkami o charakterze ekspresyjnym. Do tego rodzaju dzieł zaliczamy napisany w niewoli diariusz Stanisława Niemojowskiego, kronikę wyprawy chocimskiej Jana Ostroróżskiego, powstały w języku łacińskim dziennik Jakuba Sobieskiego, «Transakcję wojny chotimskiej» Wacława Potockiego, opowieść Wojciecha Dębołęckiego o drużynie «lasowczyków» polskiego wojska koronnego, które słynęło ze szczególnej okrutności i awanturności. Sensacyjnym stał się autorski opis własnego losu, jak to widzimy w pamiętnikach Marka Jakimowskiego «Opisanie krótkie galery przedniejszej aleksandryjskiej» (1628 r.), który trafił do niewoli na galery, szczęśliwie stąd wydostał się i dostał się Włoch.

Polskie tematy wojskowe rozwijały się w ramach dwóch kierunków ideowych – sarmacko-rycerskiej idei odnowienia społeczeństwa i kary Bożej za moralne nieprawości. Na terenach polskich była bardzo rozpowszechniona teoria sarmackiego mitu Jana Długosza, którą później rozwinął Maciej Miechowita, według której w hierarchii słowiańskiej pierwszość przynależała Polakom. Na terenach ruskich te poglądy mogły poszerzać się wyłącznie w formie modyfikowanej. Natomiast bliższą była tam wersja zaczerpnięta z kroniki Hustyńskiej, że Ruś jest bezpośrednim spadkobiercą cywilizacji greckiej. W czasie wojny wyzwolenczej pod przewodnictwem Chmielnickiego koncepcja sarmatyzmu doznała znacznych transformacji. W Uniwersale Białocerkiewskim (1648 r.) ukazano teorię Samuela Wieliczki, według której ukraińscy sarmaci podzielili się i pewna ich część zamieszkała na terenach współczesnej Polski. Ostatecznie sarmatyzm w granicach ruskich upadł w XVIII w. Ostatnią wzmiankę o nim znajdujemy w «Historii Rusów», jednak w niej sarmaci jakoby pochodzili ze wschodnich plemion Azji.

«Tematyka ukraińska» polskojęzycznych utworów o charakterze pamiętnikarskim, a właśnie jej rodzaj ukraiński, w większości doznała rozwoju w XVIII wieku, na co wskazują kroniki Samuela Wieliczki,

Samowidca i Hryhorija Hrabianki, jednak schematy retoryczne w całości zostały zaczerpnięte z poprzedniego wieku. Zwłaszcza, analizuje to w wydaniu monograficznym «Ukraiński barok. Teksty i konteksty» Walentyna Sobol [1], która wskazuje na «wyraźną mistyfikację trzech Samueli» («Kronika» Samuela Wieliczki – «Wojna domowa z Kozaki i Tatary» Samuela Twardowskiego – «Opowieść o wojnie kozackiej z Polakami» Samuela Zorki). Dużo ukraińskich kronik epoki baroku nie doszło do współczesnych czytelników, jednak znane są teksty Chmielnickiego, Lwowskiego, Czernihowskiego, Międzygórskiego, Hustyńskiego spisów kronikarskich, «Kroniki» Safonowicza itp. Śmiało rzec można, że we wschodniej części Rzeczypospolitej odegrały one ważną rolę w rozwoju pamiętnikarstwa, w tym pisanego w języku polskim. Znana w tym czasie kozacka «Kronika Hrabianki», stworzona na pograniczu XVII i XVIII w., miała w większości formę kompilacji i była oparta o inne słynne kroniki. To nie wywoływało negatywnego odbioru czytelników, ponieważ kompilacja w obrębie prozy pamiętnikarskiej, podobnie jak w innych ówczesnych gatunkach, była kanonicznie ustaloną normą.

Polska odmiana «tematyki ukraińskiej» prozy pamiętnikarskiej XVII w. jest ściśle związana z «arkadyjskimi» motywami – wiarą w płodność, bogactwo i beztrudne życie na Kresach. Po pierwsze, powodem do tego było strategiczne znaczenie obrony i wzmocnienia wschodnich granic Rzeczypospolitej, która uzupełniała wizję szczęśliwej Sarmacji atrybutami rycerstwa. Drugim ważnym powodem było to, że ówczesne ziemie ukraińskie w rzeczywistości były bardzo płodne, co zachęcało Kaszubów i Mazurów wybierać się tam w poszukiwaniu lepszego zarobku. Ponadto, wojskowa potęga Kozaków i ich osiągnięcia w zdobywaniu «złotej wolności» były w pełni docenione przez polską elitę, w szczególności pisarzy, filozofów, homiletów.

Przeszkodą na drodze pełnego urzeczywistnienia «arkadyjskiej» idylli były wojny polsko-kozackie w drugiej połowie XVII w., które zajmowały znaczne miejsce w polskojęzycznym pamiętnikarstwie barokowym.

Do znanych polskich kronikarzy wojny Chmielnickiego, wraz z Paskiem, Jerliczem, Poczobutem-Odlanickim i in., zaliczamy Mikołaja Jemiołowskiego, bezpośredniego uczestnika tych walk po stronie polskiej [7]. Autor wspomnień, które zostały spisane o wiele później (1689–1691), brał udział w bitwie zborowskiej (1649 r.) i beresteckiej (1651 r.), więc

opisywał wydarzenia jako świadek. Podobna konkretyzacja jest obecna w «szwedzkim» rozdziale jego pamiętnika, ponieważ Mikołaj Jemiołowski również brał udział w wojnie przeciw Szwedom pod przewodnictwem Stefana Czarneckiego i Jerzego Sebastiana Lubomirskiego. Natomiast fikcja literacka i nietradycyjna dowolność opowieści, facecyjny (anegdotyczny) opis sytuacji w znacznym stopniu zostały ukazane w cyklu przeciwosmańskich opowiadań pamiętnikarskich.

Należy zauważyć, że nie były to zwykłe opowiadania, lecz trzydzieści dwie części diariusza Jemiołowskiego, każda z których opisywała jeden rok życia pisarza. Utwór nie został podzielony na mniejsze fragmenty, jak widzimy to w innych diariuszach. Charakteryzuje się integralnością kompozycyjną i jednolitą linią idei niezwykłości Rzeczypospolitej. Biorąc pod uwagę te czynniki, niektórzy badacze uważają, że dzieło Mikołaja Jemiołowskiego «Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)» nie należy do pamiętników, a do dzieł ściśle historycznych. Według nas, używanie w tekście anegdoty jako mikrogatunku, retoryczny związek ze starożytnością, schematy koncepcyjne i napięcie emocjonalne pozwalają stwierdzić, że Mikołaj Jemiołowski stworzył wartościowe dzieło literackie o treści pamiętnikarskiej na pograniczu z historiografią i wzbogacił je o walory historyczne.

Stosunki wojska koronnego z Kozakami ukazano w polskich dziennikach «Diariusz transakcji wojennej» (1638 r.) i «Kontynuacja diariusza...» (1639 r.) Szymona Okolskiego, «Diariusz obszernego oblężenia Zbaraża» (1648 r.) anonima, «Diariusz 1643–1651» Stanisława Oświęcimia, «Diariusz ekspedycji ukraińskiej z Kozakami zaporoskimi w roku 1625» nieznanego autora itp. Za główny wątek tych dzieł możemy uważać tytuł pisanej w wierszach kroniki Samuela Twardowskiego, który określił konflikty obu wojsk jako «wojnę domową».

Należy zwrócić uwagę na to, że zjawisko *silvae rerum*, które zakłada stosowanie szeregu mikrogatunków w obrębie jednego gatunku, znalazło swój wyraz w korespondencyjnych, anegdotycznych formach opowieści, wierszach, fragmentach popularnych piosenek i ostrych paskwilach przeciw Rusinom, co maksymalnie zbliżało styl pamiętnikarski z artyzmem. Jako wzór służyły «Pamiętniki» (1690–1695) Jana Chryzostoma Paska [9].

Ze względu na bogate słownictwo dzieła, szeroki zasięg problematyki, pamiętniki Paska są uważane za epopeję polskiej Sarmacji. Pierwsza część utworu opisuje lata 1655–1666 i ma charakter militarny, natomiast druga zawiera wydarzenia z lat 1667–1688 i służy podsumowaniem życia pokojowego pisarza, które znacznie ustępowało wydarzeniom wojskowym. Pisarz nie był z natury ziemianinem, a jego stałe zatargi sądowe i konflikty z sąsiadami miały świadczyć o niestałości ideałów moralnych i spontanicznym charakterze. Ze względów historycznych większą wagę naukową ma właśnie pierwszy rozdział pamiętników Paska. Roman Pollak, Tadeusz Ulewicz, Jadwiga Rytel i inni historycy literatury określają styl pamiętnikarza jako konserwatywny sarmatyzm, mając na uwadze byt przeciętnego szlachcica XVII w.

Dariusz Chemperek w analizie gatunkowej specyfiki pamiętników Jana Chryzostoma Paska zauważa: «Styl „Pamiętników” możemy nazwać szlachecka gawędą» [3]. Dla niej są właściwe spontaniczność i różnorodność, używanie języka ludowego, facecji itp. Aby zdobyć uznanie czytelnika, narrator ukazał siebie jako typowego przedstawiciela szlachty polskiej. On pisał językiem prostym, omijał tematy egzotyczne.

Podobne do pamiętników Paska były inne dzieła memuarystyczne okresu barokowego: «Pamiętnik towarzysza chorągwi pancerniej» Jakuba Łosia, «Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów» Joachima Jerlicza, «Dziennik podróży królewicza Władysława» Stefana Paca, «Transakcja abo Opisanie całego życia jednej sieroty przez żalosne treny, od tejsze samej pisane roku 1685» Anny Stanisławskiej i in. Tradycję pisania pamiętników przejęto też w środowisku mieszczańskim (Jan Markowicz, Jerzy Tymowski, Bogusław Kazimierz Maskiewicz i in.).

Czesław Hernas proponuje badać wątki antropologiczne polskojęzycznego pamiętnikarstwa barokowego uwzględniając czynnik chronotopiczny. Zwłaszcza, akcentuje uwagę na tym, że we wczesnym baroku obrazy literackie górują w poezji filozoficznej, natomiast w czasach późnego baroku, szczególnie w okresie panowania Sasów, najpiękniejsze obrazy są ukazane w pamiętnikach, a najbardziej u Krzysztofa Zawiszy. Ujawniało się to w autentycznym odniesieniu do życia [6, s. 271].

Wnioski. Ogólnie należy zauważyć, że paleta gatunkowa prozy pamiętnikarskiej nie była jednolita. Istniały znaczne różnice w

przedstawieniu koncepcji sarmatyzmu jako różnych odmian idei narodowych. Dzieła ukraińskie były skupione na walkach wyzwoleniczych, natomiast odmienne interpretacje miał ten temat u polskich pamiętnikarzy. Człowiek jako główny czynnik rozwoju społeczeństwa był ukazywany w warunkach wojennych, bytowych, egzotycznych (dalekie podróże i pielgrzymki). Jego otoczenie było pozbawione idealizacji, a język – zaczerpnięty z sytuacji codziennych. Stosunki międzyludzkie tworzyły tło narodowe i zakładały możliwość pokojowego współistnienia wielu narodowości i grup społecznych w granicach jednego państwa, chociaż nie zawsze tak było w rzeczywistości. Idea rycerskiego bohaterstwa była ukazywana w kręgu sarmackich motywów. Na tej podstawie możemy stwierdzić, że polskojęzyczne pamiętnikarstwo XVII w., które odkryło dla świata imiona Jana Chryzostoma Paska, Joachima Jerlicza, Jakuba Łosia, Szymona Okolskiego i in., pozostaje jednym z najbardziej wartościowych rozdziałów barokowego intertekstu.

Bibliografia

1. Соболь В. Українське бароко. Тексти і контексти. Варшава: Вид-во Варшавського ун-ту, 2015. 382 с.
2. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. Kraków : Collegium Columbinum, 2001. 418 s.
3. Chemperek D. Polacy w Danii w latach 1658–1659. Literackie i kulturoznawcze jakości pamiętników Jana Chryzostoma Paska [Źródło elektroniczne]. URL: <http://www.staropolska.pl/barok/opracowania/pasek.html>.
4. Cieński A. Z dziejów pamiętników w Polsce. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2002. 223 s.
5. Dziechcińska H. O staropolskich dziennikach podróży. Warszawa: In-t Badań Literackich PAN, 1991. 121 s.
6. Hernas Cz. Literatura baroku. Warszawa: Wyd-wo Nauk. PWN, 1999. 330 s.
7. Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający: (1648–1679). Warszawa: DiG, 2000. 618 s.
8. Lubas-Bartoszyńska R. Pisanie autobiograficzne w kontekstach europejskich. Katowice: Wydawnictwo Naukowe «Śląsk», 2003. 212 s.
9. Pasek J. Ch. Pamiętniki / Jan Chryzostom Pasek ; Wstęp, wybór i komentarz Marian Kaczmarek. Warszawa: PIW, 1989. 327 s.
10. Rytel J. «Pamiętniki» Paska na tle pamiętnikarstwa staropolskiego. Szkic z dziejów prozy narracyjnej. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1964. 198 s.
11. Sajkowski A. Staropolska miłość: z dawnych listów i pamiętników. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1981. 401 s.

12. Sajkowski A. W stronę Wiednia: dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiątek. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1984. 394 s.
13. Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 r. Kraków : Avallon, 2008. 366 s.

Svitlana Sukhareva. Anthropological Approach to the Polish Memoiristics of the 17th Century: on Cultures Border. The paper deals with the anthropological motives of the 17th century Polish- memoir prose on the example of the Polish and Ukrainian writers. Special attention is paid to the diaries of Jan Chrysostom Pasek, Mykolai Yemelovsky, Shymon Okolsky, Joachym Yerlych, Stanislav Reshka, Kasper Vilkovsky. Anthropological elements of diaries, bourgeois and cossack chronicles, autobiographical memories, military diaries, travel notes, etc. are traced. It has been proved that the anthropological themes became the main imperative for the development of this writing genre within the framework of social literary intertexts and documentary studies. The authors of the Baroque Polish-language memoirs, notes and diaries created a successful artistic plan of real historical events, made a significant part of subjectivity in domestic material, and provided private records with the status of national achievement, raising this kind of documentary prose to the status of antique literary sources.

Key words: memoiristics, anthropological motives, intertext, border of cultures, documentary, diaries, raptularia.

Сухарева Світлана Володимирівна – доктор філологічних наук, професор кафедри іноземних мов і перекладу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, *ORCID ID: 0000-0001-5039-582X*; pyza_sv@wp.pl

УДК 821.162.1 УДК 821.111-312.4

Олена Ткачук

Конрадознавство в Україні у 1920 –1940 роках

Запропонований поділ українського конрадознавства на два періоди – ранній або класичний (1920 – 1940 р.р.) і пізній або сучасний (кінець 1950 – 2010 р.р.). Стаття присвячена дослідженню конрадознавчих студій раннього періоду в українському літературознавстві. Аналізуються проблеми, актуальні для літературознавства, антропології, філософії, психології та соціології культури в контексті інтеграційної стратегії акультурації Джозефа Конрада в англійському культурному середовищі та національно-культурної ідентичності його художнього світу.

Ключові слова: Джозеф Конрад, мультикультуралізм, національно-культурна ідентичність, акультурація.